

HZ. MEVLANA'DA NEFS İLE İLGİLİ SEMBOLLER

Zeynep KÖSE*

Hız. Mevlana'nın eserlerinin yüzyıllardır güncelliğini koruması bir tesadüf değildir. Yaklaşık sekizyüz yıldır devam eden bu gelenek, onun tasavvuf felsefesinin ve kullandığı dilin kendi yaşadığı zamanla sınırlı olmadığını bize göstermektedir. Mevlana yalnızca yaşadığı coğrafyanın insanına değil, tüm dünya insanına sesini duyurmuştur. Binikiyüzlü yıllarda Hüsameddin Çelebinin elinden yazıya dökülen beyitler şimdi birçok dünya diline çevrilmiş, farklı kültürlerden sayısız insana ulaşmaktadır. Bunun altında yatan sebepler birden fazla olmakla birlikte, Mevlana'nın düşünce sisteminin ana hatları ve mistik konuları işleme tarzı bu sebepler arasında başı çekmektedir.

Onun Mesnevi'deki manevi öğretileri 'Dinle' diyerek başlar ve ele aldığı mevzuyu hikayelerle sembollerle işleyerek devam eder. Bu anlatım biçimiyle neredeyse tüm kavramları soyut olan tasavvuf felsefesi daha kolay anlaşılır ve akılda kalır. Mevlana'nın eserlerinin genel özelliklerine bakıldığında sembolik dil öne çıkar. Zira tasavvuf alanında sembolik dili tek kullanan isim Mevlana hazretleri değildir. Yunus Emre'den Niyazi Mısıri'ye daha birçok mutasavvif eserlerinde sembolizmi kullanmıştır. İlahi aşk, gönül, ruh akıl gibi temel kavramları ve dahasını sembollerle anlaşılır kılmak mümkündür. Sembolizmin tasavvuf alanında bu denli önemli olduğuna şaşmamak gerekir. Zira Kur'an-ı Kerim dahi sembollerle doludur. Allah-u Teala'nın ilahi kavramları insana bu dille anlatması, insan zihninin soyut kavramları idrak etmede zayıf olduğunu ve muhakkak somut birtakım örneklere ihtiyacı olduğunu gösterir.

Genel anlamada sembol, algılanır olandan gösterilene giden yoldur.¹ Asıl kavram soyut olduğundan hem okuyan, zihninde bir yorum geliştirecektir. Semboller ise anlatıcıyı bu karmaşadan kurtarır ve ona zihnindeki somut olarak sunma imkanı verir. Sembolizmin alanı da algılanır olmayan metafizik konulardır.

Sembol kelimesi Grekçe 'symbolos'dan Latinceye 'sumbolus' şeklinde oradan da Avrupa dillerine bugünkü şekil ve telaffuzuyla geçmiştir. İşaret, iz ima gibi anlamları vardır.² Sembol haline getirilen şey veya kişi her ne kadar durağan, sıradan bir olgu gibi görünse de içerik bakımından geniş çaplı ve zaman ötesidir.

Tebliğimizin konusu olan nefis ise Mevlana'nın özellikle üzerinde durduğu, seyr-i sulukta kendimizi tanımanın anahtar kelimesidir. Nefis anlamak için öncelikle bu kavramı tanıyalım.

Eski Arapça'da dönüşlü isim olan nefis sözcüğü daha sonra İslam Felsefesinde 'ruh' ve 'istenç' anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır. Kur'an'da da dönüşlü isim olarak kullanılmasının yanı sıra 'insan ruhu' anlamında kullanıldığı bölümler bulunmaktadır. Ancak bu ruh insanın arzu ve isteklerini denetleyerek onu yönlendiren bir ruh olduğundan 'istenç' yerine de kullanıldığı söylenebilir. Temel niteliği kötülüğe yönelmişlik olan nefis, bu nedenle İslam Felsefesinde iyileştirilmesi gereken bir şey olarak görülmüştür.³

Hız. Mevlana'nın düşünce sisteminde de nefis çok önemli bir yer tutar. Mevlana'da nefis bazı filozoflarda olduğu gibi ruhla aynı değildir. O ruhu temiz, duru bir halde görür. Beden ise insanın bir süre hizmetinde olan varlığıdır. Nefis daha ziyade insanın Allah'ın hoşuna gitmeyecek yönlerini temsil eder.

* İngilizce Öğret., Selçuk Ün. İlahiyat Fak. Doktora Öğr.

¹ Bkz. Sembolik İmgelem, Gilbert Durand, Çev: Ayşe Meral, İnsan Yay, İstanbul, 1998

² Yunus Emre'de Sembolizm, İsmail Yakıt, sf. 12.

³ Felsefe Sözlüğü, Sarp Erk Ulaş, Bilim ve Sanat Yay. Ankara 2002

Benlik, hırs, şehvet, maddeye tamah etmek gibi kötü vasıflar nefsten kaynaklanmaktadır. İnsan bu tür yönlerinin farkında olsa bile nefsinin ne denli tehlikeli olduğunu ve en azılı düşmanını içinde taşıdığını bilmez.

Hz. Mevlana işte bu sebeple eserlerinde, özellikle Mesnevi'de nefsi öyle sembollerle ele alır ki, etkilenmemek mümkün olmaz. Nefisle ilgili semboller Mesnevi'nin ilk cildindeki akıl ile nefsin savaşını anlatan bedevi ile karısının hikayesiyle başlar.

'Bu hikayedeki bedeviyi aklın, karısını da nefsin sembolü olarak bil.

Bunlardan her ikisi de şu topraktan yaratılmış beden evinde otururlar, gece gündüz birbirleri ile savaşır dururlar.

Kadın durmadan beden evinin ihtiyaçlarını diler durur.

Aklın ise bedene ait düşüncelerden haberi bile yoktur. Onun gönlünde ancak Allah sevgisi vardır.¹ Diyen Mevlana bu hikayede nefsin insanı nasıl hataya sürüklediğini anlatır.

'Nefis kadın gibi her işe bir çare bulmak üzere gah toprağa döşenir tevazu gösterir, gah ululuk diler, yücelir.'²

Hikayede bedevi, fakirlikten şikayet den karısının lafına uyararak maddi çıkar sağlamak için Bağdat halifesine bir testi yağmur suyu hediye götürür.. Halbuki halifenin suya ihtiyacı yoktur, sarayı Dicle nehrinin kenarındadır. Onca zorlu yolu boşuna katetmiş olan bedevi gibi insan da nefesine uyarsa faydasız heveslerin peşinde ömrünü tüketecektir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; bu hikayede kadın aşagılanmış gibi görünse de Mevlana Hazretleri yalnızca bu hikaye için nefsi kadınla sembolize etmiştir. Mevlana'nın genel düşünce sisteminde kadına verilen değer Hz. Peygamberin sünnetine uygun olarak, ziyadesiyle belirgindir. Zira Hz. Peygamberin kadınla ilgili hadisleri Mevlana'nın eserlerinde sıkça yer almaktadır. Mesnevi'den aynen alıntıyla:

'Peygamber dedi ki: Kadınlar akıllı kişilere, ehli dil olanlara fazlasıyla galip olurlar.

Fakat cahiller kadına galebe ederler. Çünkü onlar sert ve kaba muameleli olurlar.

Onlarda acıma, lütfetme, sevme azdır. Çünkü tabiatlarında, yaradılışlarında hayvanlık üstündür.

Sevgi ve acıma insanlık vasfıdır, hiddet ve şehvetse hayvanlık vasfı.

Kadın, hak nurudur, sevgili değil...Sanki yaratıcıdır, yaratılmış değil.'³

Mesnevi'de nefisle ilgili semboller küçük bir tavşanın aslanı tuzağa düşürme hikayesiyle devam eder. Hatırlanacağı üzere, tavşan ormanlar kralı aslana hile yaparak onu kuyuya düşürmüş, böylece diğer orman hayvanlarını ona yem olmaktan kurtarmıştır. Bu hikayede nefis tavşanla sembolize edilmiştir. Kuyuya düşen aslan ise insanı temsil eder. Mevlana'nın burada vurgulamak istediği, nefsin zararsız gibi görünüp, hiç de azımsanmayacak kadar güçlü olduğudur. İnsanı ummadığı zamanda hataya düşüren nefis onu Allah'a giden yolda hep engellemek ister.

Mevlana nefsi her yönüyle tanıtmak ister ve başta kaba gibi görünse de insanın hayvani yönlerine dikkat çeker. Hikayelerinde bazen önceki hikayelerde anlattığımız gibi üstü kapalı nefsten bahseder bazen de bir objeyi ya da bir hayvanı direkt olarak kullanır. Nefsi dolaysız bir biçimde bazen eşeğe, bazen köpeğe, bazen de bir fareye benzetir.⁴ Bu tür hayvanların olumsuz özelliklerini ön plana çıkaran hikayeleriyle insanın kendisini hor gördüğü hayvanlara ne kadar benzeyebileceğini gösterir. İşte bu sayede insan kendi yanlışlarını fark eder ve bundan kurtulmak için yüksek çaba gösterir. İnsanoğlu elbette ki yalnızca boğaz ve şehvetini düşünen eşek, bayağı bir köpek ve tehlike anında ortadan kaybolan farenin özelliklerini kendinde barındırmak istemez.

Mevlana hazretleri nefsin hırs, arzu kibir gibi yönlerini ise kullarla anlatır.

'Tene ait dört huy, Halil'in kuşlarına benzer. Onları kesmek cana yol açar.' Diyen Mevlana için bu

¹ Mevlana, Mesnevi, M.E.B. Yay. Çev: Veled İzbudak, C:1, B: 2848

² Mesnevi, C:1, B: 2621

³ Mesnevi, C:1, B: 2433-2437

⁴ Mesnevi, C:4, B:1996-2006, C:5,B:831, C:2, B:3436-3452

kuşlar kaz, tavus, kuzgun ve horozdur. Kaz hırsı, horoz şehveti, tavus kuşu makamı, kuzgun ya da karga ise dileği temsil eder.¹

Kaz hırsı sembolize ederken, bire yandan insanın nefsi gibidir. Hem suda hem karada yaşayabilen kaz, eğer kendi doğasının izinden giderse kuru toprakları ardında bırakabilir ve ruhani gerçeklik denizinde yüzebilir. Nefs de eğer hırsını doğru yönde kullanabilirse, insanı her alanda başarıya taşır. Tavus kuşunun yürüyüşünde ise bir kibir ve benlik duygusu hakimdir. Kuşların içinde en güzel olduğunu bilir fakat bu güzelliğin kimden geldiğini bilmez. Tıpkı sahip olduklarının kimden geldiğini bilmeyen insan gibi...

Kuzgun ve karga ise özellikleri itibarıyla mezarlık ve yıkıntılar içinde yaşarlar.

'Karga ardınca uçan canı nihayet mezarlığa götürür.

Kendine gel de kargaya benzeyen nefsin ardından koşma...Çünkü o seni mezarlığa götürür, bağa bahçeye değil?'² diyen Mevlana nefsin insanı arzu ve istekleriyle felakete götüreceğinin haberini verir.

Horoz şehveti temsil eder, zira o da yaradılışı icabı yalnızca üremeyi sağlar.

Hz. Mevlana'nın felsefesinde ruh ile nefsin aynı şey olmadığını daha önce belirtmiştik. Öyle ki, ruh nefsin kötü huylarından zarar görerek aslından uzak düşer.

'Ruh doğan kuşudur'³ diyerek nefsi ruhtan tamamen ayıran Mevlana için ruhun vatani Allah'ın kendisidir ve sonunda yine O'na dönecektir. ⁴Mesnevi'de padişahın elinden kaçarken yaşlı bir kadının eline düşen doğan hikayesi ile ruhun yolculuğunu anlatan Mevlana insanı bu ilahi yolculukta başına gelebilecekler konusunda uyarmaktadır. Hikayede doğan kuşu ruhu, yaşlı kadın ise dünyayı sembolize eder. Kadın güya iyi niyetle doğan kuşunu alır, onu besler. Fakat kuşun fitratından bihaber olduğu için onun özüne aykırı olarak tırnaklarını ve kanatlarını keser, onu samanla besler ve doğan kuşu sonunda tanınmaz hale gelir.⁵ İnsanoglu da Allah'tan gelip Allah'a döneceği zaman aralığında kendisini dünyaya kaptırırsa sonu doğan hikayesindeki gibi olacaktır. Sahibi onu tanısa bile onun sahibine varmaya ne yüzü ne mecali olacaktır.

Ruhu ile nefsi arasındaki farkı göremeyen insan da kendini ya tamamen Tanrı'dan uzak, terk edilmiş vaziyette görür ya da içindeki tehlikeden habersiz, kendini Allah'ın yeryüzündeki olarak bilir. Bu iki durum da sağlıklı olmamakla beraber insanı ümitsizlik ve rehavet arasında bırakır. Amacı Allah'a ulaşmak olan insan için ilk adım kendini tanıma olmalıdır. Böylece insan Hz. Peygamberin 'Nefsini bilen Rabbini bilir' Hadis-i şerifi gereğince nefsini, buna bağlı olarak kendini, en nihayetinde asıl amaç olan Allah'ı bilir.

¹ Mesnevi, C:5, B:3144

² Mesnevi, C4, B:1309-1312

³ Mesnevi, C:5, B:843

⁴ Kur'an, 2-156

⁵ Mesnevi, C:2, B:3233-2344